

Társadalomtörténeti észrevételek Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944 című könyve kapcsán

Jelenkor Kiadó – OSZK, Pécs – Budapest, 2012. 650 oldal.

A könyv bevezetőjének első mondata szerint az alcím magyarázatra szorul. (5.) A szerző véleménye alapján a diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus összefüggése nem ismeretes a magyar szakirodalomban. A korszak, illetve a téma iránt érdeklődőkre ez nem áll, mert nem csak a korabeli források szövegei sugallják a kapcsolatot, hanem egy ideje a szakirodalom is figyelmet fordít a kérdésre, melynek historiográfia jelentősége is nyilvánvaló.¹ Annál inkább magyarázatra szorulna a főcím. Egy történeti korszakról való mérlegkészítés – különösen úgy, ahogy azt Ungváry célozza – nem igazán történetírói szakmai feladat. Elmúlt politikai rendszerek „mérlegének” mai megállapítása inkább tartozik az emlékezetpolitikai kérdések közé, mint a szakmán belül izgalmasnak tűnő problémafelvetésekhez. Természetesen történész is hozzászólhat a közbeszéd identitáspolitikai, emlékezetpolitikai kérdéseire, ám tudatában kell lennie, hogy ilyenkor elhagyja a szorosabban vett szakma területét. A historiográfia elemzések és eredmények csak bizonyos közvetítéssel helyezhetők át az emlékezetpolitikai kontextusba, hiszen utóbbiban az álláspontok a történeti szakmai diskurzust szervező szempontoktól eltérő logika szerint rendeződnek. A közvetítés a kettő között nem lehetetlen, de nem is könnyű. Mindenképpen érdemes lett volna rávilágítani arra, hogy a szerző ezt miként kívánja megoldani.

Ungváry vállalt célja a magyar antiszemita politika hátterének feltárása. Véleménye szerint az eseményeket nagyjából már ismerjük, a feladat a „miértek” megértése. A kérdés nem az – írja a szerző Hayden White-ra utalva² –, hogy „mik a tények”, hanem az, hogy miként írhatók le az ismert tények úgy, hogy az meggyőző magyarázatot nyújtson. Ungváry „más típusú leírása” (8.) a holokauszthoz vezető útról szándéka szerint társadalomtörténeti. „A magyar holokauszt eseményei akkor válnak érthetővé, ha azokat egy tágabb társadalomtörténeti és szociálpolitikai keretbe helyezzük.” (6.) A továbbiakban a munkát társadalomtörténeti szemszögből olvasva, a „tágabb társadalomtörténeti és szociálpolitikai

¹ Götz, Aly – Gerlach, Christian 2005: *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása*. Budapest; Kádár Gábor – Vági Zoltán 2005: *Hullarablás: a magyar zsidóság gazdasági megsemmisítése*. Budapest; Szikra Dorottya 2008: A szociálpolitika másik arca. Fajvédelem és produktív szociálpolitika az 1940-es évek Magyarországon. *Századvég* (48.) 2. 39–79. Nem utolsó sorban pedig Ungváry Krisztián 2002: „Nagy jelentőségű szociális akció.” Adalékok a zsidó vagyon begyűjtéséhez és elosztásához Magyarországon 1944-ben. *Az 1956-os Intézet Évkönyve*. Budapest, 287–321. Ungváry Krisztián 2002: „Árjásítás” és „modernizáció”. Adalékok Imrédy Béla miniszterelnöki működéséhez és a zsidótörvények genesiséhez. *Századvég* (26.) 4. 3–37.

² White, Hayden 1978: The Fictions of Factual Representation. In: *Tropic of Discourse. Essays in Cultural Criticism*. Baltimore.

keret” – továbbá a forráskezelés – szempontjaiból vesszük szemügyre, és a nyitva maradó kérdéseket próbáljuk meg helyenként továbbgondolni.³ Nem tudunk tehát kitérni a több mint 600 oldalas munka minden dimenziójára, csupán a fenti szempontokból koncepcionális és elvi jelentőségű kérdéseket tárgyaljuk.

A szerző még a bevezetőben bemutatja a „konceptiót [...] amely ennek a könyvnek alapját képezi”. (8.) Ungváry az antiszemitizmus magyarázatai közül a bibói mellett foglal állást, elutasítva a pusztán lélektani megközelítéseket, amelyek pszichológiai mechanizmusokban, projekcióban, illetve az irracionalitás területén keresik az antiszemitizmus okait. A szerző, Bibóhoz hasonlóan⁴ úgy véli, hogy az antiszemitizmus mögött szociológiai okok, reális – bár torz módon interpretált – tapasztalatok állnak, épp ezért lehet releváns a társadalomtörténeti megközelítés. „Bizonyos típusú társadalomfejlődés esetén zsidók és nemzsidók egymással kapcsolatos élménye rossz kontextusban jelenik meg.” (9.) E határozott állásfoglalások után Ungváry összefoglalja azt a „bizonyos típusú” társadalomfejlődést, amely szerinte Magyarországra jellemző. Ebben lényegében az Erdeitől eredeztethető kettős társadalom koncepciót követi, melyet a kapitalizmus viszonylagos magyarországi fejletlenségének elméleteként értelmez.⁵

Ungváry számára a „kettős társadalom elmélet” bizonyítja, hogy a „gentry (dzsenti), azaz »úri középosztály« (a társadalom kb. 5%-a)” távol maradt a kapitalista átalakulástól, míg a „zsidóság [...] a polgári átalakulás során [...] élvezhette a vagyonosodás és a modernizáció gyümölcseit”. (15.) Kérdés, hogy kiket értsünk itt zsidó vagy dzsenti alatt – a szerző ezekhez nem ad meghatározást –, és honnan tudni, hogy utóbbiak a társadalom 5%-t tették ki, ugyanis ehhez az adathoz hivatkozás sem szerepel. E bizonytalanul hagyott fogalommal jelölt réteghez azután olyan leírást társít a szerző, ismét hivatkozás nélkül, mely legfeljebb Mikszáth-anekdoták utánérzésének tűnik. (15.) Az Erdeitől eredő modellt Ungváry kiegészíti a modernizáció, illetve helyenként a modernitás fogalmával, azt azonban nem közli, hogy milyen modernitás – illetve modernizáció – koncepciót követ, s hogy e fogalmak miként viszonyulnak a kapitalizmushoz, illetve a polgárosodáshoz. Csupán az egyértelmű a szövegből, hogy a magyar társadalmat kevésbé, vagy részlegesen modernnek tartja, s valamiféle modernizációt szükségesnek tekintene.

³ Érdemes lenne itt egy fogalmi distinkciót tenni. Amire Ungváry Krisztián antiszemitizmus kapcsán gondol, az valószínűleg nem egyszerűen a szociálpolitika, amelynek megvannak a maga jól ismert formái, szintjei és intézményei – szegénygondozás, társadalombiztosítás, stb. –, hanem a társadalompolitika, amely a főbb makrocsoportok viszonyainak átrendezésére irányuló tudatos politikai programot, illetve az erre irányuló állami intézkedéseket jelentené.

⁴ Bibót e vonatkozásban a 9–10., a 170. és a 609. oldalon említi Ungváry, mindannyiszor konkrét hivatkozás nélkül. Nyilván „A zsidókérdés Magyarországon 1944 után” című tanulmányára gondol. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok* 2. Budapest, 1986.

⁵ Az ehhez kapcsolódó kritikus írások egy részét – a Gyáni Gábor és Karády Viktor között 1997–1998-ban a Bukszban zajlott vitát – hivatkozva Ungváry, de az érvek taglalásába nem megy bele (13, 1. jegyzet).

Ungváry számára adott, hogy a magyar birtokstruktúra – amelyről egyébként adatok nem találhatóak a kötetben – valamint társadalomszerkezet „elavult”, sőt „feudális” (például a 160. oldalon, Gömbös programjának értékelése kapcsán). A szerző azonban egyáltalán nem tisztázza, hogy mi alapján lehet megítélni egy birtok-, és társadalomszerkezet „elavultságát”. Egy nemzetközi összehasonlítás azonnal relativizálná az erről szóló megállapításokat, hiszen Angliától az egyes balkáni országokig a kis-, közép-, és nagybirtok dominanciája nem a „fejlettség” szintjeivel esik egybe. A fejlettség, illetve elmaradottság kérdésének és vele összefüggésben a társadalomszerkezet problémájának megfogalmazására a szerző ennél több figyelmet nem fordít. Modernség, illetve modernizáció jelentése kapcsán pusztán az látszik, hogy a szerző a társadalmi egyenlőtlenségek (vagyon- és jövedelemkülönbségek) kiterjedtségét tartja nem modern jelenségnek, s az egyenlőtlenség mérséklődését – és ezzel az állami újracsztás növekedését – a modernizáció részének tekinti (ami sem elméleti, sem empirikus szempontból nem magától értendő).

Ungváry számára a fejletlen kapitalizmus, kettős társadalom, hiányos modernizáció e képletéből következik, hogy a nemességgel nagymértékben kontinuumnak tekintett „dzsentrí [...] a kapitalizmust, azon belül is a zsidóságot tette felelőssé sorsáért”. (60.) Reakcióképpen pedig „nemcsak a politikai elit egyes szélsőséges szegmenseiben, hanem a társadalom szélesebb rétegeiben is [...] teret nyert az antiszemita elemekre is támaszkodó modernizáció- illetve kapitalizmusellenesség”. (61.) Vagyis a polgárosodás jelenségére, illetve a kapitalizálódásra a „keresztény középosztály” antimodern mozgalmakkal, mindenekelett antiszemitizmussal reagált.⁶

Az antiszemitizmus társadalmi háttéréről adott fenti, igencsak elnagyolt értelmezési séma a munka további részében nagyon is problematikusnak bizonyul. Mielőtt azonban ezt részleteznénk, érdemes megnézni, milyen forrásokból és hogyan tölti fel tartalommal, konkrét anyaggal a szerző e társadalomfejlődési sémát. Ungváry ugyanis gyakran sajátos forrásokból származó és elnagyolt adatokkal dolgozik a zsidó és nem zsidó társadalom részletes leírásánál. Néhány példa erre. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem adatait a Baranyai Zoltán által szerkesztett, a külföldi országimázs-építést szolgáló, 1940-es kötetből hivatkozta.⁷ (118.) Az egyes értelmiségi pályák számszerű bővüléséről szóló táblázatot (21.) Ulain Ferenc és Buday Dezső *Rabszolgaság útján* című füzetéből veszi át.⁸ A zsidók és nem zsidók arányáról a kereskedelemben egy olyan táblázatot

⁶ Az antiszemitizmus általánosságának igazolására Ungváry egyebek mellett a szélsőjobbna az 1939-es választásokon elért eredményére hivatkozik, amely szerint titkos és általános választásokon született. (609.) Mint közismert, 1939-re ugyan titkossá vált a választójog, de ezért cserébe a korábbinál is szűkebbre szabták a választójogosultak körét, tehát általánosnak éppen nem lehetett mondani.

⁷ Baranyai Zoltán (szerk.) 1940: *Ungarn – Das Antlitz einer Nation*. Budapest.

⁸ Ulain Ferenc – Buday Dezső 1925: *Rabszolgaság útján: beszéd*. (Különlenyomat. Az Ébredő Magyarok Egyesületének 1924. évi Országos Kongresszusán tartott előadások sorozatából.) Budapest.

közöl, melynek forrása a *Die Judenfrage in Ungarn* 1940-es propagandisztikus könyvecske.⁹ (30.) A vidéki életviszonyokhoz a *Parasztors – Parasztgond* című 1960-as Hazafias Népfront-kiadványt hivatkozza.¹⁰ (119.) A 131. oldalon halál- és csecsemőhalandósági és várható élettartam adatokat közöl, úgy, hogy a hivatkozásból csak annyit tudunk meg, Bikkal Dezső korabeli adatai ezekről eltérnek. Az azonban, hogy mi a saját táblázatának a forrása – mely egyébként részben téves adatot tartalmaz – nem derül ki. A zsidóság szociális, társadalmi és gazdasági helyzetének szentelt negyven oldalon legalább annyiszor hivatkozik a két világháború közötti – nagyrészt antiszemita – szerzőkre, mint későbbi tudományos elemzésekre. Így a zsidóság helyzetéről mások mellett Matolcsy, vagy annak a leggyakrabban idézett Kovács Alajosnak a korabeli munkái alapján kapunk képet, akinek Ungváry másutt egy külön rövid fejezetet szentel a *Statistika antiszemita értelmezése* címmel.¹¹

A korabeli, különböző szellemiségű, eltérő színvonalú és műfajú munkák fogalmainak és adatainak kritikátlan átvétele a társadalomábrázolás során kérdésessé teszi, hogy az így megrajzolt társadalomtörténeti háttér révén lehetséges-e koherens és meggyőző interpretációs keretet kialakítani a kötetbe besúfolt, az „antiszemitizmus” és a „szociálpolitika” összefüggéseire vonatkozó nagyszámú politikai és értelmiségi megnyilatkozás, tervezet és kormányzati intézkedés értelmezéséhez. Nem önmagában az idézett adatok megbízhatósága a probléma – bár az is kérdés – hanem az a nyelv, amelyik a forrásokból származik, s amelyik közvetlenül kerül át Ungváry munkájába. Elemző fogalmak nélkül ugyanis – amelyek révén a szerző bemutathatná a társadalom rétegződését, jellemzőit, vagy éppen a társadalomszerkezetet értelmező korabeli konstrukciókat – az elemzés nem tud elszakadni a korabeli források nyelvétől. Szinte humoros formában jelenik ez meg, amikor Ungváry megállapítja, hogy a „fajkutató statisztika érdekes becsléseket közölt az értelmiségben tapasztalható »zsidó- s árjátültengésről«, majd közöl egy táblázatot, mely a „törzsökösök”, „árják”, utóbbiból „német árják” és „szláv árják”, „egyéb árják”, valamint „zsidók” kategóriáiban ad meg adatokat. (263.) Forrásként Karády Viktor és Kozma István munkájára, valamint Kovács Alajosra hivatkozik.¹² Vajon manapság a történetírás számára e faji kategóriák

⁹ Barta, Stephan 1940: *Die Judenfrage in Ungarn*. Budapest.

¹⁰ Erdei Ferenc – Kiss Dezső (szerk.) 1960: *Parasztors – parasztgond, 1919–1944*. (A Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfront Könyvtára). Budapest.

¹¹ Kovács Alajos munkája a forrása például a „Zsidóság aránya egyes foglalkozási ágakban” és a „Zsidóság társadalmi szerkezete” című táblázatoknak (28, 30).

¹² Karády Viktor valóban közli a táblázatot, Kovács Alajos korabeli munkájára és egy *Sárkány* című szélsőjobboldali havilap 1938-as, szignálatlan cikkére hivatkozva. Karády Viktor – Kozma István 2002: *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Budapest, 127. Karády szövegéből nem derül ki, ám az „árja” kategóriák szerinti besorolás nem Kovács eljárása. Az egyébként antiszemita híró statisztikus csak német, magyar, szláv és egyéb hangzású nevekről közölt adatokat (leszögezve egyébként azt is, hogy ezt nem lehet a nemzetiségi hovatartozással azonosnak venni). Kovács Alajos 1930: A nevek és névváltoztatások statisztikája. *Magyar Statisztikai Szemle* (3.) 228–240. A fajelméleti „árja” minősítések a *Sárkány* cikkéből származnak. Erre azonban Ungváry nem hivatkozik – bár

jelentik a társadalomtörténeti elemzés releváns keretét? Nem inkább az a kérdés, hogy az árja, nem árja, stb. fogalmi konstrukciók milyen paradigmába, nyelvbe, narratívába vagy diskurzusba illeszkedtek, s miért tűnhettek akkoriban sokak számára a valóság releváns leírásának, illetve miért képezheték politikai, sőt személyes identitáskonstrukciók alkotóelemét? Társadalomábrázolásnak olyan ez így, mintha Ungváry a második világháború okait mondjuk, Goebbelts szövegei alapján kívánna elemezni, egy eretnekmozgalom történeti helyét annak saját teológiája alapján meghatározni, vagy a Szovjetunió szerepét Magyarország történetében Hruscsov idevágó mondatai alapján leírni. Szerkesztési kérdés, de egyben a források és az elemzés összecsúszásának jelzés értékű tünete, hogy a *Bibliográfia* cím alatt a kötet végén a korabeli munkák és az utókor történeti elemzései – például Bosnyák Zoltán és Randolph L. Brahm – együtt szerepelnek.

Gyurgyák János a zsidókérdésről frott könyve kapcsán ennél „kevesebbert” is súlyos bírálatokat, sőt kollektivistá minősítést kapott a zsidóságot csoportként megjelölő fogalomhasználatá miatt.¹³ Pedig ő Ungvárynál lényegesen óvatosabban bánt a korabeli szövegekkel. Ami abban az esetben a politikai korrektség elvárásából következő túlzott kritikának tűnt – hiszen a történetírásnak képesnek kell lennie bármilyen elven felépülő kollektívumok történetének elemzésére, beleértve az etnikus identitás narrációkban való megjelenítését vagy éppen a történeti hétköznapiakban való felépülését – itt sokkal inkább jogosnak látszik. Ungváry ugyanis nem foglalkozik sem a zsidó, sem a nem zsidó középosztályi identitásteremtés mechanizmusaival, sem pedig érdemben az egymásról alkotott képek vagy a társadalomról szóló narratívák természetével. Így, a vizsgálatba bevont forrásokra vonatkozó elemző fogalmak hiányában a munka nélkülözi a kritikát lehetővé tevő történetírói távolságtartást. A könyvre egyfajta fordított anakronizmus jellemző: a szerző nem mai fogalmakat, szempontokat vetít vissza a múltba, hanem a múltbelieket emeli be közvetlenül a munkájába.

Historiográfiailag érdekes kérdés, hogy az etnicista szempontokat marxi sémákkal vegyítő Erdei-modell egyáltalán alkalmasnak bizonyulhat-e az antisze-

---

az is igaz, hogy Karádytól nem is tudhatja, hogy lényegében ez volt az általa használt adatok eredeti forrása – csak Karádyra és Kovácsra, utóbbira azonban téves oldalszámokkal. Mindent összevetve az Ungváry által közölt táblázatnak a forrása végül is egy rövid, anonim rasszista cikk, azonban úgy, hogy a hivatkozásban a statisztikusként mégis csak presztízzsel rendelkező Kovács, illetve egy nagy tekintélyű szociológus szerepel. A *Sárkány* cikke egyébként valóban utal Kovács cikkére, annak adataiból azonban csak kiegészítésekkel és ellenőrizhetetlen becslésekre támaszkodó korrekciókkal tudja levezetni „árja” statisztikáját. Mindazonáltal Karády megállapításai ettől függetlenül sem vitathatatlanok, szemléletének és módszertanának alapos – és válasz nélkül maradt – kritikájára lásd Kovács I. Gábor 2011: „Törzsökös” és „asszimilált” magyarok, „keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmuskori Magyarország középkoláiban. Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkéhez és a középiskolai nyelvstatisztikához. In: Kovács I. Gábor: *Eliték és iskolák, felekezetek és etnikumok*. Budapest, 251–319. Első közlés: *Korall* 9. 2002. 193–232.

¹³ Horváth Iván 2001: A szimmetriakövetelés. *2000 Irodalmi és társadalmi havilap* (10.) 3–13. Veres András 2001: Egy elhibázott könyvről. *2000 Irodalmi és társadalmi havilap* (11.) 24–28. „Gyurgyák János nem antiszemita, annál rosszabb a helyzet: ő is a kollektivistá szemlélet alapján áll”. Spiró György 2001: Zsidógyártás. *2000 Irodalmi és társadalmi havilap* (11.) 19.

mitizmus társadalmi gyökereinek értelmezéséhez. Erdei elképzelése a kapitalizmushoz kötődő polgári réteg kifejlődéséről alapvetően marxista logikát követve állította szembe ezt a társadalmi csoportot a feudalizmusból – mint az előző világtörténelmi korszakból – itt maradt nemességgel, illetve rendies középosztállyal, s ezt az ábrázolásában kombinálja az etnikai idegenség, mint társadalomszerkezeti hatóerő szempontjaival.

Ez a polgárságkép, illetve ez a merev szembeállítás teljesen idegen például az utóbbi évtizedek német polgárságkutatásától, amely a polgárságot régóta nem osztálykategóriákban írja le, hanem az életmód, a társadalmi normák és formák, azaz a viselkedésszociológiai értelemben vett rendiség fogalmaival ragadja meg (s ellentétben Erdeivel, a történeti fejlődés marxi teleológiája nélkül). Ez a szemlélet, amely az egyes társadalmi szereplők egymáshoz való viszonyrendszerét osztálytagozódás és rendi tagozódás fogalmai szerint egyaránt képes elemezni, egyébként régóta jelen van a magyar történetírásban is, sőt igen jelentős munkák fogalmi apparátusát is képezte.¹⁴

A szerző felfigyelhetne a dzsentriről/keresztény középosztályról általánosságban mondottak elégtelenségére az egyes általa kiemelten kezelt antiszemita szerzők kapcsán is. Ungváry ugyanis ezekről – gyakran jegyzetben – szívesen közöl életrajzi adatokat. Az orvos-gyógyszervegyész apától származó Matolcsy testvérek, a cselédlány törvénytelen gyerekeként született Kovács Alajos, a szűcssegéd apától származó és polgári iskolai tanárként dolgozó Bosnyák Zoltán, az öt évig Amerikában tanuló és dolgozó Rajniss Ferenc, a biológus egyetemi tanár Méhely, vagy éppen Imrédy Béla – miközben lehet, hogy a középosztályba születettek, vagy a pályájukon oda érkeztek –, nem igazán tűnnek „dzsentri” típusnak. Származását tekintve még leginkább Endre László tekinthető „dzsentrinek”, mert valóban középbirtokos családból származik – feltéve, ha ezt értjük „dzsentri” alatt, ilyenből azonban messze nem volt 5%-nyi a társadalomban. Ám az amerikai tanulmányút után a Rockefeller-alapítvány segítségével népegészségügyi mintajárást szervező főszolgabíró, illetve a népszolgálati buzgalomtól eltelt lelkiismeretes hivatalnok Ungváry által leírt alakjában kevéssé ismerhetünk rá Mikszáth kedélyes, dologtalan dzsentrijére.

Úgy vélem, a kettőstársadalom-elképzelés történeti magyarázó modellként való alkalmazásának legfőbb problémája – Ungvárynál és más munkákban is – tulajdonképpen e koncepció eredetének felderítetlenül maradása. A kettős társadalom képe ugyanis magából a korszakból származik, s megvan a maga elemezhető, saját története. Ha ennek figyelmet szentelünk, vagy magának az eredeti Erdei-szövegnek az elemzésére gondot fordítunk, akkor kérdésessé válik az Erdei-tanulmány státusza. Sokkal inkább tekinthető ugyanis forrásnak, mint a szakirodalom tudományos értékű darabjának. Mint ahogyan a kettőstársadalom-elképzelés sem

¹⁴ Kövér György 2011: *A tiszaeszlári dráma*. Budapest.

semleges tudományos modell, hanem éppenséggel egy politikai értékhangsúlyokkal rendelkező, a korszakból áthagyományozott társadalomkép.¹⁵

Ungváry gyakran emlegeti a korabeli rasszista, illetve kollektivista nyelvet, narratívát, helyenként paradigmát, amely még az egyébként demokrata, vagy antiszemitizmussal nem vádolható szerzők – mint például Bibó István (277.) – számára is kikerülhetetlen adottság volt, ám a kettőstársadalom-elmélet építőelemeinek etnicista jellemzőire nem kérdez rá.¹⁶ A szerző a kettőstársadalom-modellt történeti megközelítés helyett olyan leírásnak tekinti, mely a mai tudományos igényű elemzés számára is jól referálja az egykori valóságot. Nem merül fel az a forráskritikai kérdés, hogy Erdei munkája, mely e képet elsősorban tovább örökítette az utókor számára, milyen kontextusban keletkezett, milyen hagyományba illeszkedik, s hogy vajon az egykori szociológust milyen – politikai választásokot is magukba foglaló – szempontok vezették koncepciója megalkotásánál. (Noha mindehhez bőszéges Erdei-szakirodalom állna rendelkezésre.¹⁷)

Erdei társadalomképe nem magában állt a korban, számos elemében beleillesszkedett egy szöveghagyományba, amely több különböző variánsban mondta el a magyar társadalom akkor közelmúltbelinek számító fejlődését. A magyar társadalomfejlődés e szembeállításra épített elbeszélésének korabeli elterjedtsége azonban nem garantálja, hogy mai értelmezési keretként is megállja a helyét.¹⁸ A variációk figyelmes elemzése egyébként érdekes eltéréseket állapíthat meg. Szekfű például a *Három nemzedékben*¹⁹ a birtokos nemesség oly mértékű hanyatlását írta le, melynek révén e csoport örökösei a középosztályi szerepből is kiestek. Weis István, aki – részben Szekfű nyomán – szintén leírja a középrétegek kettősségét, még hangsúlyosabban kérdőjelezi meg a kontinuitás tézisést; szerinte ugyanis a keresztény középosztály nagyrészt új mobilitás eredménye, s a közép-nemesség leszármazottai meghatározó helyzetben nem lelhetők fel benne.²⁰

Narratíva, paradigma, nyelv: különböző elméleti hagyományokba illeszkedő terminusok, használatuknak eltérő módszertani következményei lennének. Bármelyik fogalom által felidézett módszertant is választaná Ungváry – sőt alkalmazhatná a történeti fogalmak kosellecki elemzését, vagy a cambridge-i eszmetörténet eszköztárát is, vagy bármilyen egyéb történeti módszert – mindez azt jelentené, hogy a vizsgált kor forrásainak fogalomrendszerétől eltérő, a mai

¹⁵ Gyáni Gábor 2010: Empíria, ideológia és tudomány Erdei Ferenc munkásságában. *Szociológiai Szemle* (20.) 4. 43–59. Halmos Károly 2010: Erdei Ferenc 1943. évi szárszói beszéde, mint politikai szöveg. *Szociológiai Szemle* (20.) 4. 60–108.

¹⁶ Erről lásd Kovács Éva – Melegh Attila 1995: Az identitás játéka. Kísérlet Erdei Ferenc A magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának tartalmi kibontására. In: Á. Varga János (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére*. Debrecen.

¹⁷ A vonatkozó szakirodalomra lásd a *Szociológia Szemle* 2010-es, 4. tematikus számát Erdei születésének centenáriuma kapcsán, valamint Bognár Bulcsú 2010: *Erdei Ferenc szociológiája*. Budapest.

¹⁸ Gyáni Gábor 2001: Érvék a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* 3–4. 2001. 221–231.

¹⁹ Szekfű Gyula 1920: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest.

²⁰ Weis István 1930: *Mai magyar társadalom*. Budapest.

történetírói gyakorlatnak megfelelő terminusokban elemezhetné tárgyát. Ám a munka eszmetörténeti részeiben hasonló forráskezelési problémák jelentkeznek, mint a társadalom ábrázolásakor. Ott a korabeli antiszemita szerzők nem az antiszemitizmus eszmetörténetének, hanem a zsidóság társadalmi helyzetének forrásaiként szerepeltek. Az eszmetörténeti részekben az idézett szerzők vagy politikusok szövegeit Ungváry nem egy paradigma, nyelv, stb. absztraktabb fogalma révén értelmezi, s nem is a keletkezésük konkrét kontextusában elemzi az egyes szövegeket, hanem részben a valóság közvetlen referenciáinak tekinti őket, részben pedig rögtön a kidolgozatlan, nagyon bizonytalan, sőt ellentmondásos fogalmi keretre vonatkoztatja.

Ebből a szempontból szimptomatikus, hogy a kevés konkrét Erdei-hivatkozás egyike Imrédy kapcsán történik (egyébként tévesen 1945-re datálva a szöveg keletkezését). Itt a miniszterelnök elaborátumában felállított társadalmi látélet érvényességét Erdei támasztja alá. (176.) Nem is lenne semmi baj, ha Ungváry a két eltérő póluson elhelyezkedő figura társadalomképének közös pontjaira kívánná felhívni a figyelmet – amelyek mai távlatból nyilvánvalók – ám a szerző számára az egybeesések Imrédy kiindulópontjainak történeti helyességét igazolják.

A tények és narrációk közti különbségtétel hiánya – vagy másként: a politikai eszmetörténet lehetséges forrásainak társadalomtörténeti adatközlésként való kezelése – nem csak az Imrédy-forrásszöveg esetén jelentkezik. A könyvben előre haladva az olvasó a források és az értelmezések egybecsúsása miatt egyre kevésbé érti, hogy mi is a szerző álláspontja például a zsidóság modernizációban betöltött szerepéről vagy a szélsőjobboldaliság és modernitás viszonyáról. Ungváry szinte végtelen sorban idézi a szélsőjobboldali megnyilatkozásokat és társadalom-átalakító terveket, helyeselve ezeknek a diagnózisait.²¹ A szerző számtalan jel szerint egyetért a korabeli szélsőjobboldali társadalomkritikával – sokszor beszél a szabadversenyos kapitalizmus okozta társadalmi válságjelenségekről – és azzal is, hogy a „kapitalizmus haszonélvezője” Magyarország a „zsidóság” volt, amint azt már a bevezetésben is leszögezte.

Maga is regisztrálja, hogy a szélsőjobboldal önmagát éppen „modernnek” és „szociálisnak” tételezte, szembeállítva magát a „liberális”, „kapitalista” és – az egykori szélsőjobboldaliak és Ungváry számára egyaránt – „feudális”

²¹ Néhány példát említve a kötetből: „[...] az ÉME célja nem csupán csak az antiszemitizmus hirtetése volt – ezzel elválaszthatatlanul kapcsolódtak össze a különféle társadalmi reformtervek, mint például a hitbizomány rendszerének reformja, a radikálisan progresszív adóztatás bevezetése és más szociális reformok. Az ÉME tagsága az antiszemitizmus és a nagytőke ellenesség mellett nagybirtokellenes is volt.” (99.) „Figyelemre méltó, hogy a Fajvédő Párt a zsidóellenesség mellett a feudális nagybirtok megrendszabályozásától sem riadt vissza.” (110.) „Gömbső alapjaiban akart leszámolni a „neobarokk” magyar társadalomszerkezettel, értve ez alatt a feudális maradványokat, a nagybirtok és az egyház hatalmát, valamint a társadalmi kasztrandszert.” (160.) „Magyarországon komoly és gyors társadalmi reformokra forradalom vagy diktatúra nélkül nem volt esély.” (167.) „[...] Imrédy gondolkodását nem csak az antiszemitizmus, hanem a Horthy-rendszer neobarokk társadalmának modernizálása is meghatározta [...]” (216.) „Teleki [...] felismerte ugyan a magyar társadalomfejlődés egyenletlenségét, de a hibákért nem az uralkodó politikai rendszert, hanem külső erőket okolt.” (371.)

Magyarországgal, amelynek szélsőjobboldali értelmezésekben a zsidóság is része volt. Sőt, ez utóbbi nézet baloldali interpretációkban is felmerül, lásd például Sárközi György véleményét a zsidó nagytőkéről mint a Horthy-rendszer támaszáról, melyet Ungváry egyetértőleg idéz. (251.) A paradoxon észlelésén túl nem elemzi a kérdést, hogy miként lehet „modern” egy olyan politikai gondolkodási irány, amely a szerző értelmezési kerete szerint születésében antimodern, s éppen a modernitás „hordozói” ellen irányul. Arra a szövegből felsejlő kérdésre, hogy a szerinte par excellence „modern” „zsidóság” miért „támogatja” a nem modern politikai rendszert és miként lehet egy „elavult” társadalmi berendezkedés része, nem próbál válaszolni. Logikailag itt az a két lehetőség merülhetne fel, hogy vagy a kapitalizmus egy korábbi formájához kötődve mégsem „modern” a zsidóság, vagy pedig – ellentétben a korabeli szélsőjobb értelmezésével – mégis „modern” az a társadalmi és politikai rendszer, amelyet a szélsőjobb meg kívánt haladni. A fogalmi kuszaságon a modernizációelméleti szakirodalom – ha már ez a választott értelmezési keret – segíthetne (vagy pedig a modernizáció vs. elavultság helyett valamely más értelmező fogalom keresése és legfőképpen a társadalmi csoportok árnyalt, nem kollektivistá kezelése).

A nyilas politikai gondolkodás bemutatásánál igencsak sajátos értékelésbe botlunk. Miután ugyanis a szerző úgyszólván a teljes akkori magyar értelmiségi és politikai mezőnyt elmarasztalja rasszista-kollektivistá politikai gondolkodása miatt, a nyilasokat szinte felmenti ez alól! Leszögezi, hogy az 1939-es nyilas értelmiség nem azonos az 1944-es utcai nyilas söpredékkal. (321.) Kiemeli, hogy ezen értelmiség képviselői közül 1944-ben sokan mentettek embereket. Érthetetlen, hogy szerinte e nyilas kör – például Málnási Ödön, Omelka Ferenc – „felülemelkedett” a rasszista szemléleten, és általánosságban vágyott az egyenlőtlenségeket felszámoló forradalomra.²² Ugyanakkor másutt elmarasztalja a nyilasok korabeli kritikusait, mert szerinte azok – rasszista módon, turáni alapon – nem magyar származásukért kárhoztatták a nyilasokat. (278.) Endre Lászlót más helyen „progresszívnek” minősíti. (147.) Nem egy nyilas vezetőről közöl olyan sorokat, amelyek indíttatásuk őszinteségét és magatartásuk erkölcsi tartalmát méltatják: „sokan éppen szociális érdeklődésüktől hajtva léptek be a pártba” (322.); a Somogyi–Bacsó gyilkosságban részt vevő és később is „hidegvérű gyilkosnak” bizonyuló Kovarcz Emil erkölcsi tartását is méltatja. (327.)

Kétségtelen, hogy a nyilas gondolkodás nem merült ki az antiszemitizmusban és rasszizmusban, s hogy egyes képviselői valamilyen általános – Ungváry által, sokszor úgy tűnik, jogosnak tartott – társadalmi forradalomra gondoltak. De hogy az antiszemitizmus nem lett volna része a gondolkodásuknak? Ezzel szemben a népi írói, falukutató kört vagy az egyházakat a szerző – erős kifejezéseket használva – felelősnek nyilvánítja a zsidótörvényeknek megágyazó, anti-

²² Akik egy általános társadalmi forradalom célját követve „felülemelkedtek az [...] alapvetően rasszista célok által motivált <<örségváltás>>-jellegű ötleteken” – írja (315.) – azok a nyilasok voltak, és nem a szociáldemokraták, a kommunisták vagy a keresztényszocialisták, amely mozgalmak nem tudtak számottevő erőt kifejteni.

szemita közhangulathoz való hozzájárulás miatt. Ez abban az értelemben kétségtelenül igaz, hogy ők is (Erdeivel együtt) elfogadták a leginkább etnicistának nevezhető gondolkodási keretet, sőt néha ezen túlmenően is antiszemitának bizonyultak. De a szociális viszonyokon felháborodott, őszinte „nyilas értelmiség” nem járult hozzá az antiszemita közhangulat megteremtéséhez?

Hogyan lehetséges, hogy Ungváry, miközben tökéletesen elutasítja az antiszemitizmust, ennyire készpénznek veszi az általa vizsgált szélsőjobboldali társadalomképét és e kör „szociális” önképét? Jobban megérthető a probléma mögött rejlő gondolati tisztázatlanság akkor, ha Ungváry ellentmondásos viszonyulását más esetekben is figyelembe vesszük.

Ugyanez a feloldatlan kettősség jellemzi ugyanis a munkát a Horthyval, legfőképpen azonban Bethlennel szimbolizált konzervativizmus megítélésekor. Egyrészt Bethlen elégtelen földreformjáról beszél (138.), és arról, hogy a „nagybirtok jelentősebb igénybe vétele és az örökösödési adó határozott megemlése” megtehető volna az anyagi bázist egy olyan szociálpolitikához, mellyel elkerülhető lett volna a zsidók vagyonára alapozó „szociálpolitika”.²³ Erre viszont Bethlen és Horthy nem hajlottak, hiányzott belőlük az ehhez szükséges államférfíui nagyság. Így őket, legalábbis közvetve, felelősség terhelné annak a társadalmi nyomásnak a keletkezéséért, amelyet merev politikájukkal kiváltottak. Mindez bele is illik a magyarországi fejlődésről alkotott sommás képbe, ahol a modernizáció – ami Ungváry számára az egyenlőtlenségek csökkentésével járna – hátráltatója a hagyományos keresztény elit. Így érthető, hogy Ungváry a maga által felállított dichotómián belül a konzervatívokkal szembeállított szélsőjobboldali, forradalmi társadalom-átalakító buzgalommal szimpatizál, hiszen ezek képviselik a „progresszív” törekvéseket.²⁴ A forrásul szolgáló szerzők leírását átvéve e helyeken Ungváry mérlegén a Bethlen-típusú konzervatívok könnyűnek találtnak.²⁵

Ám a kötet más pontjain mégis egészen másként foglal állást. Szerinte Bethlen például „bölcs előrelátással” tiltakozott a választójog titkossá tétele ellen, mert úgy gondolta, hogy ez az antiszemitizmus terjedését fogja elősegíteni, ami pedig a magántulajdonon alapuló kapitalizmus megrendüléséhez vezet majd. (228.)²⁶ Mindezek mögött valószínűleg a modernizáció, a modernitás, a kapitalizmus és a beavatkozó állam, illetve a demokrácia fogalmainak és ezek egymáshoz való viszonyának tisztázatlansága rejlik. A magántulajdonhoz – és vele az egyenlőtlenségekhez – ragaszkodó, a társadalom-átalakító politikákkal szemben szkeptikus

²³ Ezt a gondolatot Ungváry Matolcsy Mátyástól veszi át, legalábbis másutt tőle idéz érdemileg azonos javaslatokat. (309.)

²⁴ „A harmincas években feltámadó szélsőjobboldali mozgalmak számára a királyi Magyarország elaggott, megsemmisítendő, liberális képződménynek számított.” (316.)

²⁵ Bethlent elmarasztalja a „szociális olajcseppek” politikájáért, a „nagybirtok” és a „nagytóke” „megrendszabályozásának” elmulasztásáért és a „társadalom mélyebb átalakításától” való elzárkózásáért. E megállapítást azután egy Kovrig-idézzel támogatja meg. (137.)

²⁶ Másutt: „[...] különösen méltánylandó, hogy a Kormányzóhoz hű államférfiak ebben a helyzetben is vállalták a kockázatot, aktívan szembe is szálltak egyes szélsőséges jelenségekkel” – írja például Keresztes-Fischer Ferencről és Bethlenről az 1938–1939-es évek kapcsán. (238.)

konzervatívok a „modernitás” őrzői (s velük együtt a „kapitalizmusba” jól beilleszkedett „zsidóság”), vagy pedig, mint máshol olvasható, az előbbieket „liberálfeudális” legyőzendő ellenfélnek tekintő szélsőjobb (és szélsőbal, ahova Erdei is tartozik) a „modernizátor”? Esetleg egy másféle modernitás koncepcióban mindkettő (mindhárom) az lehet? E kérdéseket Ungváry nem teszi fel, bár szövegéből ezek következnenek. A válasz elsősorban attól függ, hogy használni kívánjuk-e a modernitás fogalmát, s miként határozzuk meg a történelem menetének fejlődési irányát a 20. században, illetve, hogy egyáltalán úgy gondoljuk-e, van ilyen. Ungváry szemlátomást azt gondolja, van – jelzi ezt a „progresszív” szó gyakori használata, mellyel rendre szélsőjobboldali politikusokat tisztel meg –, csak éppen definiálatlanul hagyja, hogy mi is az. Az utószóban mindenesetre megállapítja: „Bethlen nem a demokrácia ellen, hanem a demokrácia érdekében korlátozta a választásokat”. (609.) Holott ezt az intézkedést nyugodtan értékelhetné az elégtelen földreform páriaként. Így tette ezt a szerző számára egyébként zsinórmértékül szolgáló Erdei – és Kovrig is –, akiknek mindaz, amit Bethlen szimbolizál, egyet jelent a demokrácia ellentétével.

Ezzel elérkeztünk egy olyan ponthoz, amely már nem társadalomtörténeti, konceptuális vagy módszertani probléma, hanem az emlékezetpolitikai mérleg kérdése. Maradjunk a cím sugallta metaforánál. Az Ungváry módszereivel a mérleg serpenyőjébe gyűjtött anyagot hiába mérjük, mert nem tudjuk, miből is van, mit is tartalmaz az pontosan. Ahhoz filológia, a források kontextualizált, kritikus elemzése kellett volna. De – Ungváry szempontjából – még nagyobb probléma, hogy az sem világos, milyen skála áll a mérleg számlapján, amely előtt a mutatónak mozognia kell. Az emlékezetpolitikai kérdések eldöntése szükségszerűen tételez fel értékválasztásokat. Egyáltalán nem világos, hogy Ungváry milyen politikai értékek szempontjából kívánja megmérni a „Horthy-korszak” teljesítményét. Egyrészt a szöveg számos pontján érvényesül a „népi demokratikusnak” nevezhető szempontrendszer, amely hozzávetőleg az 1946–1947-es baloldali blokk közös történetpolitikai álláspontjáról bírálja a „kapitalista”, „félfeudális” Horthy-kor elmaradott társadalmi viszonyait. Mondhatnánk, hogy ilyenkor az Erdei-paradigma működik. Ebbe belefér a szabadversenyos kapitalizmus bírálata, és az általa okozott társadalmi válságjelenségek emlegetése is. Megfér ezzel az is, hogy a szerző véleménye szerint a nagymérvű állami beavatkozás a gazdaságba, a társadalmi csoportok közötti politikai szempontú újraelosztás növelése, illetve valamiképpen a központi tervezés a modernizálódás velejárója, illetve eszköze.

Másutt azonban a szerző rendszeresen liberálisnak bizonyul, számtalanszor hitet tesz az állampolgári jogegyenlőség, a magántulajdon szentsége, s velük a piaci kapitalizmus mellett, illetve a „társadalom totális kontrolljára” törekvő „utópisztikus gondolkodás” ellen (például a könyv utolsó mondatában). (612.) Emez állásponttól már nehezen érthető, hogy miként érthet egyet a magántulajdonba – részben eltérő szempontok szerint, de egyaránt messze-menően – belenyúló szélsőjobboldali és szélsőbaloldali „modernizátor” álláspontokkal. De ha ez az ellentmondás még nem lenne elég, kedvenc bűnbakjainak

mentségére ezt hozza fel: „A népi írók szellemi bűnbe esése összefüggött azzal, hogy majd mindegyikük hitt abban, hogy az emberi szenvedés politikai úton nem csak csökkenthető, hanem teljesen meg is szüntethető.” (297.) Ha kibontaná a gondolatmenetet, a mondat második felének egy konzervatív pamfletbe illő tételére felépíthetné a Horthy-kori társadalom konzervatív emlékezetpolitikai értékelését, amely elhatárolódna a liberális felfogástól, s alapvetően kritikus lenne a szélsőjobb és a szélsőbal társadalom-átalakító filozófiáival szemben.

A 612 oldalnyi szöveg végén nem tudjuk, hogy Ungváry mit gondol a Horthy-korszak társadalmáról, a különböző társadalompolitikai célokkal rendelkező főbb politikai irányokról, a modernitás mibenlétéről, vagy éppen a zsidóságról, mely a szöveg alapján a modernitás hordozója, de egyúttal a bírált „elavult”, „liberális” és „modernizálásra” szoruló gazdaság és társadalomszerkezet „nyertese” is. Meglehet, a könyvnek számos más hozadéka van, de a magyar antiszemitizmus társadalomtörténeti hátterét véleményem szerint nem teszi világosabbá.

Az Ungváry könyve kapcsán felvetődő kérdések megválaszolásához megítélesem szerint még igen sok – a közvetlen emlékezetpolitikai kérdésektől némi távolságot tartó – történetkutatói munkára lesz szükség, a politikai esztétorténet tekintetében éppúgy, mint a társadalomfejlődés egészének értelmezésében, és a „zsidók” és „nemzsidók” „egymással kapcsolatos élményének” konkrét, mikro-szintű elemzése terén.

Bódy Zsombor